

עיון נוסף במסורות הלשון של יהודי דרום-מערב צרפת

הערות מבוא

1. בירור הנמשך של מסורות הלשון של יהודי דרום-מערב צרפת, צאצאי האנוסים מספרד ומפורטוגל, מסייע בידינו להשלים את תיאור הדקדוק של העברית שבפיהם, ובמיוחד בכל הנוגע לתורת ההגה.¹ תיאורינו מבוססים על שורת מקורות בכתב ועל הקלטות שעשו אחרים ושעשינו אנו מפיהם של בני הקהילות של בורדו ובאיון (=בו"ב), ובכללם בירורים בלשניים ואחרים של יסודות עבריים וארמיים המשמשים בלשונם. מקור חשוב במחקרנו משמשים טיבוריו ומחזוריו של יצחק ארתור פריר, שהועתקו בכתב לטיני על פי כללי הכתיב הצרפתי בשנת 1905.² הביורר הנוכחי מכוון להעמיד סעיף נוסף בתורת ההגה העולה ממחזורי פריר ונתמך גם מחומר מוקלט שנרשם מפי בני בו"ב: מימוש רצף של שתי תנועות זהות.

2. העובדה שהעיצורים אל"ף וה"א נאלמו בהגייתם של בני בו"ב³ מזמנת לעתים קרובות רצפים של שתי תנועות שאחד משני העיצורים הללו חצץ ביניהן מעיקרא, כגון המילה מֵאָז המתועתקת méaz (מחזור ר"ה⁴ עמ' 30), וְהַכֹּל המתועתקת véacol (שם עמ' 29); שתי המילים נודמנו בכרכת היוצר. ברור כי גם כתיבה של האות h בין שתי

1 ביבליוגרפיה מפורטת של סוגיות הדקדוק שכבר תוארו, של טקסטים מוהדרים שהוערו ושל יסודות עבריים שנתבררו נפרשת בסוף מאמרי "קדום ומאוחר בעברית שבפי יהודי דרום-מערב צרפת לאור בירורן של ארבע סוגיות בתורה ההגה", מסורות יב (תשס"ב), עמ' 33–60 (=בר-אשר תשס"ב [קדום ומאוחר]).

2 ראה מאמרי "מחזור קהילות באיון (בדרום מערב צרפת) בתעתיק לכתיב הצרפתי (סקירה ראשונה)", מסורות ט–י א (תשנ"ז): ספר היוכל לגדעון גולדנברג, עמ' 3–19 (=בר-אשר תשנ"ז [מחזור]), וכן "הסידורים והמחזורים מבאיון שהעתיק יצחק ארתור פריר", דברי הכינוס המדעי העברי השנים-עשר באירופה (אוניברסיטת שטרסבורג וברית עברית עולמית, תמוז תשנ"ז – יוני 1996), ירושלים תשנ"ח, עמ' 11–25 (=בר-אשר תשנ"ח [הסידורים]).

3 ראה בר-אשר תשנ"ז [מחזור], §§ 14–18, עמ' 14–15.

4 הכוונה היא למחזור לראש השנה שהעתיק יצחק ארתור פריר ב-1905, בשכתו בצ'או-דוק שבויטנאם (ראה המקומות הנרמזים בהערה 2 לעיל).

תנועות כאלו אינה מלמדת על הגיית ה"ה, כגון הפאיר שמתועתקת Améhir (שם עמ' 30 בברכה הנזכרת), ולמעשה אין העיצור [h] נהגה בה.⁵

מימוש של רצפים של תנועה זהה

3. מן העניין לעקוב אחרי רצפים כאלה כאשר יש בהם שתי תנועות זהות. לשון אחר, כאשר תנועה אחת נודמנה מלכתחילה בשתי הברות תוכפות, ואל"ף או ה"א חצצו בין שתי הופעותיה, כגון הָאָרֶץ ha'arets; זו מילה שבעבר היה בה חִיץ של אל"ף בין שתי ה-a. בבדיקת הממצאים במחזור ראש השנה של י"א פריז מצאתי למעלה מ-300 תיבות תמנית⁶ שנודמן בהן רצף של תנועה זהה בשל היאלמות האל"ף או ה"ה. ברו בן המכריע מדובר ברצף של שתי תנועות [e] הנכתבות é, è, ai או e, המייצגות שווא נע, חטף סגול, סגול או צירי (כ-160 מילים); או ברצף של שתי תנועות [a] הנכתבות חמיד a המייצגת חטף פתח, פתח או קמץ (כ-120 מילים), ובמי עוטן מדובר ברצף של שתי תנועות [u] הנכתבות ou ומייצגות את השורוק (20 מילים)⁷ או ברצף של שתי תנועות [i] הנכתבות i ומייצגות את החיריק (מדובר בשתי מילים: אחת שנודמנה פעם אחת ואחת שנקרתה 3 פעמים).⁸

4. צריך לקבוע שברוב המכריע של המילים התעתיק מוקפד, ויש לשתי התנועות ביטוי גרפי בחעתיק. יצוין כי ברוב המכריע של המילים כתב המתעתק h בין שתי התנועות הזהות.⁹ הרי פרטי הנתונים:

א. רצף של שתי [e]; הנה מבחר דוגמות: véét (עמ' 22, בפיוט "ידי רשים", בית 1 שורה 9) = וָאָת; ééyé (עמ' 61, בפיוט העקדה, בית 1 שורה 2) = אָהֵיָה; léhél (עמ' 4, תהלים פא, י) = לָאֵל; gnaléhém¹⁰ (עמ' 13, בפיוט "שופט כל הארץ" לרשב"ג, בית 6) = עֲלֵיהֶם; vénéhéman (עמ' 37, בברכת "אמת ויציב") = וְנָאֶמֶן; chénéhaim (עמ' 6)

5 ראה המקום המוזכר לעיל בהערה 3.

6 כלומר, כאשר תיבה אחת מזדמנת פעמים אחדות, כל אחת מהופעותיה נמנית כתבה אחת.

7 מדובר למעשה בתיבה אחת (הללוהו) שנקרתה 18 פעמים וכן בסימוך של שתי מילים ועוד בתיבה אחת אחרת (ראה להלן § 4, ג-5, ח).

8 ראה להלן § 4, ד.

9 ראה סוף § 2 לעיל.

10 הגיית העיין במסורת בני בו"ב נידונה בהרחבה במקום אחר (ראה בר-אשר תשנ"ז [מחזור] §§ 22-23, בעמ' 17-18).

63, בפיוט העקדה, בית 6) = 'שְׁנֵיהֶם; véhéfès (עמ' 80, בתפילת "עלינו לשבח") = וְאֶפְסָ.¹¹

ב. רצף של שתי [a]; הרי מספר דוגמות: laalor¹² (עמ' 62, בפיוט העקדה, בית 4) = לְהֵלֵךְ; oulmaarélet (עמ' 64 שם, בית 10) = וּלְמַאֲכָלָת; véitpahar (עמ' 8, בתוך הקדיש) = וַיִּתְפָּאֵר; aarétz (עמ' 30 ברכת היוצר) = הָאָרֶץ; raha (עמ' 32 שם) = רָאָה.¹³ ויש שהרצף מוצא את ביטויי בשתי מילים סמוכות ושתי התנועות הזהות מתקיימות בו, כגון ataadonay¹⁴ (עמ' 9, בברכת הגפן שבקידוש; וכן הוא גם במקומות אחרים) = אָתָּה אֲדוֹנָי; ma ata (עמ' 28, בפיוט "יה שמך ארוממך", בית 5) = מָה אָתָּה.

ג. רצף של שתי [u]; למעשה מדובר במילה הקלוהו שנזדמנה 9 פעמים בתהלים קנ ב-ה; וכך היא מתועתקת בקביעות בשתי הופעותיו של המזמור במחזור לראש השנה: Allélouhou¹⁵ (עמ' 11 ועמ' 94). וכן מצאנו ברצף של שתי מילים: barour ou oumborar (עמ' 40, בחלק האחרון של "אמת ויציב") = בּוֹרָךְ הוּא וּמְבוֹרָךְ.

ד. רצף של שתי [i]; בכל ארבע ההופעות נכתבו שתי ה- i: vihi (עמ' 5, מזמור פא טז) = וַיְהִי; anébihim (עמ' 82, 88 ו-94, בברכות מלכויות זכרונות ושופרות) = הַנְּבִיאִים (בביטוי "ועל ידי עבדיך הַנְּבִיאִים כתוב לאמר").

5. התעתיקים הנ"ל המשקפים יציבות גדולה בהעתקת שתי התנועות הזהות מלמדים שהמתעק הקפיד לקיים את שתי התנועות, אף שלא הייתה עוד חציצה של עיצור ביניהן. ואולם יש בידינו שמונה מילים שתעתיקן נותן ביטוי לתנועה אחת בלבד; נביא תחילה את הנתונים, ואחר כך נבוא להעריך אותם.

11 לא כללתי כאן תעתיק "תמוה" של המילה וְנוֹתְנִים; הרי תעתיקה כפי שנקרה במחזור ראש השנה (עמ' 34, בברכת היוצר): vénotéhénim; במקום é כנגד השווא תעתק המתעתק éhé. סביר להניח שהתנועה נכפלה בשל התאמה ללחן שבו הושרה ברכת היוצר; תופעה מוכרת בחזנות כמורח ובמערב שכופלים (ואף משלשים ומרבעים) תנועות או הברות שלמות בשל אילוצים מוסיקליים.

12 אולי לא מיותר להזכיר את התעתיק z או z, המשמש במחזורי פריר, כנגד הי"ת וכ"ף רפה (יעוין אצל בר-אשר תשנ"ז [מחזור] §§19–21, עמ' 15–16).

13 נציין כאן תעתיק "תמוה" של המילה צָבָא (עמ' 32, בתפילת היוצר): tsébaha. הקמץ תועתק aha במקום a. אף כאן (ראה הערה 11 לעיל) מסתבר מאוד שהתנועה נכפלה בשל התאמה למנגינה שבה הושרה ברכת היוצר.

14 יושם נא לב שבמקום זה נכתבו שתי המילים כתבה אחת.

15 נעיר כי במזמור זה נודמנה צורת הציווי הָלְלוּ (פס' א) בלא כינוי נסתר צמוד; זו תועתקה בתחילה כדין, בהופעה שבעמ' 11: Allélou; אחר כך הוסיף המעתיק בטעות את הכינוי hou; ובוזה נתן תעתיק של הצורה צמודת הכינוי הָלְלוּהוּ. אבל בעמ' 94 טעה וכתב מלכתחילה Allélouhou, אבל אחר כך מחק את ה-hou הסופית כדי לחקן את עצמו.

א. המילה נְהָאָרוֹנִים בפיוט "נשמת כל חי" תועתקה véhararonim (עמ' 17) ולא véhaharonim; הרצף הָא תועתק אפוא ha ולא haha או haa כפי שנעשה במילים אחרות.

ב. המילה וּבְאָרְץ, בראשית ברכת "ישתבח" (החותמת את "פסוקי דזמרה") תועתקה oubarétz (עמ' 21) ולא oubaharétz.

ג. התיבה הָאָמוֹרָה בברכת פְּהִיגִים תועתקה Amoura (עמ' 49) ולא Ahamoura.
ד. המילה פְּאָשֶׁר (בתוך הפסוק "יהי ה' אלוהינו עמנו כאשר היה עם אבותינו..."); מלכים א ח, 57, הנאמר בשעת הכנסת ספר התורה לארון הקודש) תועתקה cachèr (עמ' 71) ולא cahachèr.

ה. שְׁנָאָמֶר (המילה האחרונה בעמ' 19, ב"נשמת כל חי") תועתקה chénémar ולא chénéhémar כפי שמצאנו בתעתיק המילה וְנָאָמֶר (למשל בעמ' 87: Vénéhémar בברכת "זכרונות").

ו. שְׁהַחִינוּ (בברכת "שהחינו" לפני תקיעת שופר) מתועתקת chéréyanou (עמ' 69) ולא chéhéréyanou.

ז. שְׁאָרִית (בפסוק מירמיהו לא ו, הנאמר בעת החזרת ספר התורה לארון הקודש) תועתקה chérit (עמ' 74) ולא chéhérit/chéérit.

ח. וכן נזכיר את יְקָאוּהוּ (תהלים קמה יח) שתועתקה yicrahou ולא yicrahouhou¹⁶.

6. מה ניתן ללמוד מן הסטיות המועטות הללו? נוכל להניח בפשטות שתעתיקן של רוב המילים – למעלה מ-300 תיבות – משקף את המציאות הלשונית בפיו של המתעתיק, ובה שתי תנועות זהות מתקיימות בהגייה, גם אם אין עיצור חוצץ ביניהן. ומיעוט הדוגמות – שמונה במספר – שלא תועתקו בהן שתי תנועות, נפלה בהן השמטה מחמת הדומות. שכן סביר שבהעתיקן של מאות מילים יושמט פה ופה תעתיקה של תנועה חוזרת ונשנית. על כן תעתיק כמו Amoura (כנגד הָאָמוֹרָה) עשוי להיות גלגול מוטעה של Aamoura/Aamoura, וכך chérit (כתעתיק של שְׁאָרִית) עשוי להתגלגל בטעות מן chéérit או chéhérit.

7. ואולם הפתרון הנ"ל מוכחש לפחות בחלקו מעדויות אחרות, למשל המבטא המשתקף בתעתיק chéréyanou (=שְׁהַחִינוּ) מוכר לנו מהגייתם של בני ב"ב בדורות האחרונים. הם הוגים [šexeyánu]¹⁷ בשעת אמירת ברכת "שהחינו"; נעיר כי בדיבורם

16 במהדורתי למהזורי פריז (שתתפרסם אי"ה בבוא הזמן) הוספתי את ה-hou השנייה כדי להקל על הקורא.

17 רבים הוגים את המילה בהטעמת מלרע: [šexeyanu] או [šexiyanu]; ומי שהוגה את המילה בהטעמת מלעיל היא מתגלגלת אצלו לצורה חסרת תנועה סופית: [šexiyán]. עניין זה נידון בהרחבה במקום אחר (ראה בר-אשר תשס"ב [קרום ומאוחר] §§29–32, בעמ' 49–54).

נתגלגלה המילה אל ההגייה [šexiyán]; זו מציינת אצלם שימוש בפעם הראשונה בדבר חרש, ולא דווקא ברכת שהחיינו.¹⁸ מוסיף על הנ"ל בדיקת הקלטות מפי בני בוי"ב מגלה שיש מילים נוספות ששתי תנועות זהות מתממשות בהן כתנועה אחת, למשל המילה הָאָרֶץ, שמעתי מפי בני בוי"ב שהוגים אותה לפעמים [aarets] כשתי תנועות [a], ולפעמים יותר קרובות היא נהגית בפיהם [arets] כתנועה [a] אחת בלבד.

8. על כורחנו אנו אומרים ששמונה המילים שתועתקה בהן רק תנועה אחת במחזור פריך¹⁹ משקפות לפחות בחלקן תעתיק פונטי מדויק למדי, ובו מתממשת רק תנועה אחת ברצף התנועות הזהות, כלומר שתי התנועות הזהות מתלכדות לתנועה אחת. ואין הכרח לטעון שמדובר בהשמטה גרפית של אחת משתי התנועות הזהות בשל שגגת העתקה בהיסח הדעת. יתרה מזאת, אפשר כי בחלק גדול מן המילים שיש בהן ביטוי לשתי התנועות בתעתיק – ומדובר כאמור בכשלוש מאות תיבות כאלה – מראה העיניים של המתעתק גבר על משמע אוניו. לשון אחר, על פי רוב הוא תעתק אות (או שתיים) כמתחייב מכללי הכתיב הצרפתי) בצרפתית כנגד כל אות עברית ואם-קריאה (או שתיים) בצרפתית כנגד כל סימן ניקוד לתנועה או לשווא נע וחטף בעברית; בעשותו כך, ברוב המילים נתן המעתיק ביטוי מלא למה שראו עיניו ולא למשמע אוניו, אבל במיעוטן של המילים הוא היה נאמן למה שהגה בעצמו או למה ששמע מהגיייתם של אחרים, ובהגייה זו נתלכדו שתי תנועות זהות לתנועה אחת בפי בני בוי"ב. ודבר ידוע הוא כי מי שמתעתק את מה שראו עיניו נותן טרנסליטרציה של הטקסט, ומי שמתעתק את מה ששמעו אוניו או את מה שהוא הוגה בעצמו נותן טרנסקריפציה של הטקסט.²⁰

הערת חתימה

9. הוא שאמרתי בראשית דברי, כל בירור נוסף של פרט כלשהו בתורת ההגה מקדם אותנו לקראת תיאור מקיף ושלם של מסורות העברית שהילכו בפיהם של בני בוי"ב. בירורינו מיוסדים על תעתיקים כתובים של טקסטים שעשו בני הקהילות הללו או על

18 ראה שם §29, עמ' 50.

19 כמפורט לעיל ב-§5.

20 וכבר העמדתי על שני התהליכים – העתקה על פי מראה עיניים לעומת העתקה על פי משמע אונניים – בבירורים קודמים (ראה מאמרי "הגיית הצד" במסורתם של יהודי דרום-מערב צרפת", מחקרים בלשון העברית העתיקה והחדשה מוגשים למנחם צבי קדרי, [בעריכת ש' שרביט] רמת-גן תשנ"ט, עמ' 173–190 [ראה במיוחד §§33–34, בעמ' 188]; "העברית ומגעה עם לשונות אירופה בקהילות דרום-מערב צרפת", ספר הזיכרון לאהרן מירסקי [בעריכת א' חזן וי' יהלום], ברפוס; ראה במיוחד §§12–13).

הקלטות שנרשמו מפיהם. נזכיר כי הנתונים מבוססים בחלקם הלא מבוטל גם על מילים עבריות רבות המשתבצות בדיבורם הספרדי עד סוף המאה השמונה עשרה או בדיבורם הצרפתי מן המאה השמונה ועד דורותינו. ויש מהן מילים משוקעות ממש בדיבורם שעין החוקר צריכה לחשוף אותן.²¹ מקום חשוב בהכרת העברית שבפי בני בר"ב תופסים סידוריו ומחזוריו של י"א פריד, איש באיון.

21 גם בעניין זה אנו מפנים את הקורא את דברינו אלו לבירורים קודמים שלנו המתפרטים בביבליוגרפיה הנזכרת לעיל בהערה.